

Elek László

MŰVELŐDÉS, IRODALOM
BÉKÉS MEGYÉBEN I.

930
E30

UGY
B45

11720

R- T

A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 9.

ELEK LÁSZLÓ

MŰVELŐDÉS ÉS IRODALOM BÉKÉS MEGYÉBEN I.

(A XVI. századtól a XIX. század derekáig)

Elek László

MŰVELŐDÉS ÉS IRODALOM
BÉKÉS MEGYÉBEN I.

A XVI. SZÁZADTÓL A XIX. SZÁZAD DEREKÁIG

BÉKÉSCSABA

1985

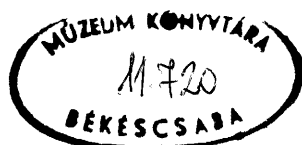
A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 9.
Publications of Békés County Museums
Mitteilungen der Museen des Komitates Békés
Публикация Музеев Области Бекеш

Szerkesztő:

SZABÓ FERENC

Lektorálta:

LENGYEL DÉNES

C.4034

Kötetünk borítóján Szarvasnak a XIX. század derekán készült látképét, Békés megye a XIX. század elején metszett térképét és a békésszentandrási parasztfelkelés vezetői ellen hozott ítélet végrehajtását ábrázoló korabeli metszetet közöljük.

ISBN 963 01 5713 6

ISBN 963 01 5714 4 (I, kötet)

Néhány szó kiadványsorozatunkról

A Békés Megyei Múzeumok Közleményei címmel az 1981-ben elhunyt *Dér László* megyei múzeumigazgató kezdeményezésére, az Ő és munkatársai szerkesztésében elkészült és megjelent kiadványsorozati kötetek jól betöltötték hivatásukat. A Közlemények eddigi számaiban bizonyos mértékig kirajzolódik a megye múzeumaiban folyó kutatómunka iránya és színvonala, s érzékelhető az a tudományszervező törekvés is, hogy a múzeumok a társ-közgyűjteményekkel, a kutatás megyei és megyén kívüli műhelyeivel, az Alföld e részével foglalkozó szakemberekkel közösen dolgoznak. A Közlemények eddig megjelent nyolc kötete nagy tartalmi és szerkezeti változatosságot mutat: három esetben több szakágból egymással szorosabb kapcsolatban nem álló tanulmányokat adtak közre a kötetek (a hagyományos múzeumi évkönyvek gyakorlatát követve), öt szám viszont más rendező elvet követett: vagy egyetlen tudományágazatba tartozó dolgozatokból állt, vagy egy jól körülhatárolt földrajzi területre, településre vonatkozólag monografikus igényt képviselt, vagy pedig egy fontos téma komplex történetét nyújtotta.

A Közlemények azzal a szándékkal indult, s ma is azzal a törekvéssel tartjuk fenn, hogy évi rendszerességgel eljusson az olvasók kezébe, a hazai és a külföldi intézményekhez. Különbféle — túlnyomórészt anyagi jellegű — okok miatt ez a célkitűzés nem valósult meg, a sorozat számainak megjelenése nemegyszer több éves szünet után folytatódott. A múzeumok tudományos munkatársai dolgozataik nagyobb részét nem az intézmény saját kiadványaiban publikálták. Ez utóbbit célszerűnek és természetesnek kell tartanunk, főképpen amiatt, hogy a Békés megyében folyó közgyűjteményi kutatások átfogó megyei tervekbe illeszkednek, az intézményi széttagolódás helyett a regionális érdekek, tájunk sajátosságai állnak előtérben a célkitűzések kialakítása során, arra is figyelemmel, mit várhatunk el az itt rendelkezésre álló szakemberektől, miben kell „kívülről” felkért kutatók segítségére hagyatkoznunk.

A Közlemények e kötetével — az eddigi törekvésekkel harmóniában — két irányban folytatjuk tovább az útkeresést, pontosabban szólva: a megye tudományos megalapozású megismertetésével a szélesebb közérdeklődést szolgáló, a legjobb értelmű helyi tudat erősítését is tartalmazó vállalkozásunkat. A sorozatba ezután beillesztjük azokat a múzeumi publikációkat is,

amelyek nem csak egy szűkebb szakmai körnek szólnak, hanem a jó átlagműveltségű nagyközönségnek. Eredeti kutatások alapján írt, elsősorban szintézis jellegű, egy-egy fontosabb témát tágabban átfogó munkákra gondolunk, a testesebb kötetektől a félujjnyi vékonyságú füzetekig. A színvonalas népszerűsítő kiadványok „polgárjogának” elismerése útkeresésünk egyik iránya. A másik irányt a tematika ezzel összefüggő kitérítése jelenti, jelen esetben a művelődéstörténet és különösen a szélesebb közhistóriai és tájtörténeti módszerekkel kutató irodalomtörténet felé. Békés megyének — igen gazdag irodalmi hagyományai ellenére — ebben a tekintetben különösen nagy adósságai vannak, bár köztudott, hogy az egymást váltó nemzedékek életszemléletének formálásában, szűkebb hazájukhoz kötődésük erősítésében az irodalom alkotói és alkotásai más módon nem helyettesíthető tényezőt jelentenek. Elek László több évtized kutatásait összegző, hosszú nevelői munkájának nagyszerű tapasztalatait is magába olvasztó könyvét a közgyűjteményi szemlélet megújulása jegyében ajánlom az olvasó figyelmébe.

Szabó Ferenc

Bevezetőül

Mielőtt belelapoznál a kötetbe, kedves olvasó, néhány dologra fel kell hívnunk becses figyelmedet. Nem a mentegetőzés, hanem — az egységes nézőpont érdekében.

Bátran és őszintén leszögezzük, hogy a kötet — melynek remélhetőleg folytatása is lesz — nem tudományos, hanem csak jó értelemben vett ismeretterjesztő céllal íródott. Azok számára, akik megynket: Békés megyét szeretik, és többet akarnak tudni róla. Mélyebben kívánják ismerni kulturális múltját, küzdelmes életét, hogy biztonságosabban érzékeljék a jelent. Másrészt iskolai oktatásban is hasznosítható segédletnek szántuk, abban a reményben, hogy a feldolgozott témák az *Implom József* és a *Kristó Gyula* szerkesztette Békés megyei olvasókönyvekkel együtt úgy gazdagítják majd a nagy történelmi események, politikai harcok, irodalmi-nyelvi törekvések iskolai bemutatását, hogy közben egészséges szülőföldszeretetre is nevelnek.

Ez a kettős célkitűzés magyarázza az egyes dolgozatok megközelítésének és feldolgozásának sajátos módját. Ez indokolja olvasmányosságra törő stílusát is, függetlenül attól, hogy a kötetnek számos olyan vonatkozása, sok olyan adata és forrásanyaga van, amelyet az eddigi tudományos vizsgálódások és feldolgozások — túlnyomórészt helytörténeti érdekeltségük miatt — eleddig nem hasznosítottak.

Le kell szögeznünk előljáróban azt is: megbeszéléseink során fel sem merült annak a gondolata, hogy Békés megye művelődéstörténetének a megírására vállalkozunk. Ehhez nagyobb és mélyebb kutatásra, több szakember közreműködésére lenne szükség. Csak olyan lazán összefüggő képsor megrajzolását terveztük, amelynek — amennyire ez ilyen körülmények között egyáltalán lehetséges — a feldolgozott témák szemléletmódja és egymásutániséga kölcsönöz csak bizonyos történetiséget. Teljességre személyi és tárgyi adottságaink korlátozottsága miatt sem törekedhettünk tehát. Ez tükröződik abban is, hogy például a Mohács előtti időszak kulturális hagyományairól alig-alig tettünk említést; nem foglalkoztunk önálló fejezetben a középkori kódex- és krónika-irodalom Békés megyére vonatkozó emlékeivel. Reméljük, lesz valaki, aki felkarolja majd ezt a színes, de ma kevésbé ismert irodalmi-művészeti korszakot is.

Bevalljuk azt is, hogy az említett kettős célkitűzés döntő módon befolyásolta az egyes témák kijelölését, ámbar maga az adott időszak sem kínált túl bő választékot. A török hódoltság után lassan éledő megye irodalmi-kulturális múltja érthetően sokáig nem volt, nem lehetett jelentős értékekben gazdag. Kevés országos híré író-tudós vagy művész származott el innen, vagy élt hosszabb-rövidebb ideig itt. Még kevesebb azoknak a száma, akiknek e vidék irodalmi műveiben, művészi alkotásokban is érzékelhető élményeket adott. Ennek a szomorú sajátosságnak több periférikus jellegű téma köszönheti helyét a kötetben. Így került bele a török hódoltság korát idéző dolgozaton kívül a *Péró-felkelés* alig ismert s nem túl magas művészi értéket képviselő históriás énekköltészete és folklóranyaga, vagy a jakobinus per két megyei képviselőjének (*Réz József* és *Fábián János*), illetve orosházi-fi *Czetter Sámuel* grafikai művészetének a méltatása. Az ő tevékenységük elemzését éreztük a legalkalmasabbaknak arra, hogy egyúttal a kor szellemi mozgását, a haladó eszmék Békés megyei jelentkezését — esetleg csak pusztán létét —, más szóval a helytörténet és köztörténet szoros kapcsolatát is érzékeltetni tudjuk.

Figyeltünk arra is, hogy főként azok kerüljenek vizsgálódásaink homlokterébe, akiknek helyi kapcsolatai, megyei érdekeltsége sajnálatos módon alig-alig ismert. Így kapott önálló fejezetet *Sárosi Gyula*, akiről — méltatlanul — nagyon is megfélemedeztek helytörténészeink, noha Békéshez, Füzesgyarmathoz, Szarvashoz, Mezőberényhez, Gyulához, Köröstarcsához, Dombegyházához és féltestvére: *Szánthó Albert* révén Vésztőhöz és talán Szeghalomhoz is számottevő rokoni és baráti szálak fűzték. Portréját megrajzolva elismerjük, a szokványosnál nagyobb teret szenteltünk eperjesi életének bemutatására. Tudatosan tettük ezt. Eperjes ugyanis a múlt század elején a Békés megyei protestáns értelmiség egyik legfontosabb hazai nevelőintézete volt. Itt tanult *Sárosival* együtt pl. *Haán Lajos*, *Székács József*, *Irányi Dániel*, *Szakál Lajos*, stb. — hogy csak a legismertebbeket említsük; többek között annak a *Greguss Mihálynak* az irányítása mellett, akinek merész elveket hirdető tanulmányait fia: a sarvasi tanár *Ágost* akarta 1852-ben megjelentetni az alföldi városka egyhamar közismertté vált tipográfiai műhelyében: a *Réthy*-nyomdában. De szükségesnek éreztük a portré hitelessége szempontjából is. Nélküle ugyanis nehezen lehetne elfogadtatni azt a nagy szemlélteti és művészi változást, amelyen *Sárosi*, az almanachköltészet egykori reprezentánsa — kiszabadulva a Békés megyei feudális környezetből — néhány év alatt átment, eljutva az Arany trombita radikális politikai szemléletéig és a lírai realizmus elvének gyakorlati alkalmazásáig.

A róla készített arcképvázlat, persze, nem pótolja eddigi mulasztásunkat. Nem ad felmentést a helytörténészeknek sem, sőt arra kívánja serkenteni őket: lássanak hozzá minél előbb a rendszeres és tudatos adatgyűjtéshez.

Egészen más cél vezette a szerzőt és a kiadót, amikor a sarvasi gimnázium első félévszázadának ismertetése során tágabb teret hagytak a *Skolka András*

által életre hívott tanítóegyesületnek. Vele elsősorban az ország második ilyen típusú vállalkozása előtt akartak tisztelni, úgy azonban, hogy közben érzékeltessék azt is, milyen óriási szemléleti és gondolkodásbeli különbség választotta el egymástól az iskolafenntartó egyházközségek vezetőit és a szellemi-társadalmi elnyomás ellen tiltakozó, öntudatos nevelőket. Azokat, akik úgy váltak *Pecz Gyula* elődjévé, hogy már a század elején propagálni merték az egyházi fennhatóság alól felszabadult, egységes társadalmat építő iskola eszményét. Ugyanakkor pompás alkalmat szolgáltatott ez a kitekintés arra az általánosításra is, hogy a haladó gondolatokat és a merész politikai elveket képviselő pedagógusokat — tanítókat és tanárokat — később sem értette meg a radikális társadalmi-gazdasági átalakulástól féltő, túlnyomórészt papokból és jelentős földbirtokkal bíró világiakból álló gimnáziumi iskolabizottság. Legfeljebb a harc formája változott, és lett minőségileg más az idők során.

A fenti elvekből következik, hogy az egyes dolgozatok terjedelme nem jelenthet valamiféle értékítéletet. Tudatosan kaptak kisebb teret, vagy maradtak el olyan kiemelkedő egyéniségek és lényeges témakörök, akik és amelyek a felszabadulás utáni tudományos kutatás révén, nem utolsósorban éppen a különböző megyei kiadványok és folyóiratok jóvoltából a ma embere előtt is közismertek. Azaz új értékelést, újabb bemutatást nem igényelnek. Ez mindenképp előtt a nagy tekintélyű, korszakos jelentőségű *Tessedik Sámuelre* vonatkozik, akinek *Nádor Jenő* és *Kemény Gábor* megalapozta kultuszát oly neves helyi kutatók ápolták és ápolják, mint *Hanzó Lajos* és *Tóth Lajos*, de gondolunk *Petőfi* mezőberényi kapcsolataira is, amelynek *Irányi István* által feltárt és a *Mezőberény története* második kötetében közölt adataihoz nehezen lehetne újakat társítani.

Határozott céllal kerültük a másodközléseket is. Olyan feldolgozásokról mondtunk le, mint például a szerzőnek a *Békési Élet* 1980-as évfolyamában publikált *Adatok Békés megye háromnegyed évszázadának kultúrtörténetéhez* című fejtegetése, amely *Fülöp Géza* ismert monográfiájának szellemében azt vizsgálta, milyen lehetett a megye könyvtári és olvasóköri helyzete a felvilágosodástól a korszakzáró szabadságharcig, továbbá, hogy milyen volt a könyvtárak és a könyvbeszerzés módja, melyek voltak a kaszinók legkeresettebb kötetei, s utoljára de nem utolsósorban milyen újságokon nevelődött a közönség. De nem vettünk át egyetlen összefüggő részletet a szerzőnek a szarvasi óvónőképző 1961-es évkönyvében lévő *Békés megye művelődési emlékei a mohácsi csatától a reformkorig* című tanulmányából sem, bár tisztában vagyunk vele, hogy a kiadvány kis példányszáma és szűk publikációs lehetősége folytán csak kis körben válhatott ismertté.

Végül ami a kötet stílusát illeti: elsősorban a sokféle csapászó vizsgálódások miatt, de az olvashatóság érdekében is, a szabad eszmetársításokra nagyobb lehetőséget nyújtó, esszészzerű megfogalmazás mellett foglaltunk állást, leszögezve azonban, hogy a szerző igyekezzék ellenállni a sajátosan lebegő és képlé-

keny közlésforma nagy kísértéseinek, s írása maradjon a tudományos művek szakmai hitelén belül. Adjon kellő tájékoztatást az adott témák állásáról és helyzetéről, de láttassa meg mind az írók—költők—tudósok—művészek, mind saját maga érzés- és gondolkodásmódját. Juttassa érvényre világosan, hogyan reagált a megye az egyes korok nagy történelmi-politikai eseményeire, s milyen nehéz harcot kellett vívniuk az előrevivő eszmék terjesztőinek a belső ellenzékkel szemben. Kötődjék szorosan — gazdag idézetanyaggal — levéltári és egyéb forrásaihoz, hogy ezzel ne csak a korhangulatot, hanem a nyelvi-művészi kifejezésforma fejlettségét és sajátosságait is jellemezze. Annál inkább, mert az adott forrásokhoz nehezen juthatnának hozzá az olvasók.

Ebből a tudatosan vállalt stiláris kötelezettségből ered a kötet helyesírásának a kettőssége is. Az idézetek szövegét — a régies „cz”-t elhagyva — mindenkor a forrásul használt iratok és publikációk eredeti ortográfiája, a többi szövegrészt pedig a mai helyírás szabályai szerint írtuk.

Kedves olvasó! Kívánjuk, találj örömet az egyes tanulmányok olvasásában! Erősítsenek meg megyénk szeretetében!

Munkánk megjelenésekor e helyen mondunk köszönetet mindazoknak, akik a kötet születését elősegítették. A kutatás szakaszában volt munkahelyem, a Békés megyei Levéltár valamennyi dolgozója, az orosházi városi könyvtár alkalmazottjai, valamint Sztrehovszki Zsuzsa, a szarvasi Vajda Péter Gimnázium nagy értékű könyvtárának tanár-könyvtárosa nyújtott sokoldalú támogatást. A kiadvány végső megformálásához dr. Lengyel Dénesnek, a Petőfi Irodalmi Múzeum ny. főigazgatójának, a kiváló irodalomtörténésznek és írónak sokoldalú lektori tanácsait, baráti útmutatásait használtuk föl, őszinte köszönettel.